

Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika

Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál

Bourdieu és Boltanski
a francia tudományos mezőben

Pierre Bourdieu nemcsak a francia, de az egyetemes szociológiának is az egyik legkiemelkedőbb és legfontosabb alakja. Aligha van olyan társadalomtudományi képzés a világon, ahol az általa használt leíró vagy kritikai céllal alkalmazott fogalmak egyike vagy másika szóba ne kerülne, azok ugyanis rendkívüli heurisztikus erővel bírnak. Az ember szinte azonnal érteni véli a fogalmak lényegét, bár a bourdieu-i tudományos nyelvezet metaforikussága azért a tévedés kockázatát határozottan magában rejt: mivel a tőke, a mező vagy a habitus fogalmát Bourdieu más tudományterületekből emelte át, azoknak némiképpen új értelmet is ad, mégsem szakad el teljesen az eredeti jelentésektől.

Az elmúlt közel negyven évben Pierre Bourdieu a francia szociológiai mezőnek szinte egyeduralgó szereplője volt, az 1970-es évek elejére ugyanis a filozófia, illetve az etnológia felől végérvényesen a szociológia felé fordult, és iskolaszociológiai munkáival gyors ismertségre – és elismertségre – tett szert. Két fő művét (*La distinction* és *Le sens pratique*) 1979-ben, illetve 1980-ban publikálja, 1982-ben a nagynevű párizsi szabadegyetem, a Collège de France professzorrá avatja, majd 1993-ban megkapja a CNRS aranyérmét,¹ a legrangosabb francia tudományos kitüntetését. A különböző elismeréseket vég nélkül sorolhatnánk, az azonban már ennyiből is látszik, hogy a társadalomtudományban Bourdieu gyakorlatilag mindent elért, amit lehetett, azonban még ekkor is gyakran mellőzöttségről panaszkodott, és hangot adott azon félelmének, hogy pályatársai folyamatosan intrikálnak ellene.²

A bourdieu-i szociológia egyszerre szerteágazó és globális, a sokféle érdeklődési területet egy többé-kevésbé koherens elméleti és fogalmi konstrukció fogja egybe. Alig van olyan társadalmi kérdés, amellyel maga Bourdieu ne foglalkozott volna, vagy amelyet bourdieu-i

apparátussal ne lehetne vizsgálat alá vonni. Legyen szó etnológiai, tudomány- vagy művészetelméleti, iskolaszociológiai vagy dzsender témáról, a bourdieu-i szociológia sajátos szemléletmódja könnyen alkalmazható.³ Hogy Bourdieu e területek közül melyeken alkotott maradandót, az természetesen vita tárgyát képezi, de hogy ne lett volna róluk mondanivalója, azt senki sem állíthatja.⁴

A francia szociológia világosan Bourdieu előtti és utáni időszakra, a szociológustársadalom pedig Bourdieu-t támogató és élesen bíráló táborra tagolódik.⁵ A Bourdieu nevével fémjelzett periódus egyértelműen a strukturalista felfogás jegyében telt, ám a kilencvenes években, de legfőképpen Bourdieu-nek a 2000-es évek elején bekövetkezett halála után határozottan valamiféle útkeresésnek lehettünk tanúi: hogyan viszonyuljunk a bourdieu-i szociológiához, és mit kezdünk a bourdieu-i örökséggel? A *szubjektum visszatérése* címmel 1993-ban került megrendezésre egy konferencia, amelynek középpontjában nem egyszerűen Alain Touraine munkássága állt, de a résztvevők a mindvégig strukturalista alapbeállítódású bourdieu-i szociológia által mellőzött cselekvő szubjektum „rehabilitálására” is kísérletet tettek. Erre a Touraine nevével fémjelzett irányzatnak (François Dubet, Michel Wieviorka, Hegedűs Zsuzsa stb.) nem mellékesen azért volt szüksége, mert kutatásaik középpontjába a társadalmi mozgalmakat és a demokratikus politikai részvételt állították, amelyek elgondolását egy szubjektum nélküli szociológia igencsak problematikusá tette.

Ezzel párhuzamosan ismét bontogatják szárnyaikat azok a szociológiai irányzatok, amelyek az egyént helyezik érdeklődésük középpontjába, többek között Philippe Corcuff kutatásainak fókuszpontjában is az individualizáció áll, és a francia szociológián belül megjelenik egy irányzat, amely magát összefoglalóan individuumszociológiának nevezi, bár képviselői határozottan tartózkodnak attól, hogy magukat iskolának tekintsék.⁶

Természetesen ez a jelenség nem egyedülálló a szociológia rövid (és a humán tudományi gondolkodás jóval hosszabb) történelmében, a társadalomról való gondolkodást akár hol az egyére, hol pedig az egyén feletti entitásokra fókuszáló irányzatok közötti ingamozgásként is elgondolhatjuk.⁷ Bár a bourdieu-i szociológia egyértelműen a szubjektivizmus és objektivizmus, illetve módszertani individualizmus és holizmus közötti hamisként tételezett oppozíció áthidalását tűzte ki célul, ezt a kísérletet legfeljebb csak részben tekinthetjük sikeresnek, Bourdieu szociológiai tekintete az egyéni cselekvések háttérében mindenhol a mögöttes – és személytelen – struktúrákat keresi; nagyrészt ez az oka annak, hogy *cselekvés* helyett általában *gyakorlatokról*, *cselekvők* helyett pedig *ágensekről* beszél.

Ami Luc Boltanskit illeti, kezdeti sikereit egyértelműen a Bourdieu-iskolának és nem kis részben magának Bourdieu-nek köszönheti; a nyolcvanas évek elejéig azonban Boltanski határozottan a Bourdieu-

féle szociológiai irányzat művelőjeként tevékenykedett. A Bourdieuvel közösen írt és 1975-ben megjelent *La construction de l'idéologie dominante* című hosszú tanulmány még a bourdieu-i szociológia (ahogyan Boltanski nevezi: a kritikai szociológia) ismertetőjegyeit viseli magán, és a neoliberalizmussal szembeni kritikus társadalomtudományi diskurzus egyik alapszövegének tekinthető, valamint a Bourdieu által 1975-ben alapított *Actes de la Recherche en Sciences Sociales* nevű folyóirat megalapításában és koncepciójának kidolgozásában is komoly szerepet vállalt.

Az 1982-ben megjelent *Les cadres* című doktori értekezése révén a francia társadalomtudományi közegekben már egyértelműen saját jogon is sikert arat, majd a nyolcvanas évek közepén eltávolodik a bourdieu-i szociológiától, és az *Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales*-on belül a közgazdász Laurent Thévenot-val *Groupe de Sociologie Politique et Morale* néven saját kutatócsoportot alapít,⁸ amelynek egyik legfőbb célkitűzése a bourdieu-i szociológia bírálatának talaján állva egy újfajta, a társadalmi cselekvőkkel szemben „megengedőbb” szociológiai paradigma kidolgozása. Ezt az új irányzatot Boltanski maga *a kritika szociológiája* vagy *a pragmatikus szociológia* elnevezéssel illeti. Az Eve Chiapellóval közösen írt és 1999-ben megjelent *Le nouvel esprit du capitalisme* című munka is meglehetősen sikert aratott, azonban elméleti szinten a könyv kidolgozatlanságát maga Boltanski is megerősíti: egyrészt a műben előrevetített *projektek citéje*, vagyis egy új típusú vállalatigazgatási és vállalati igazolási forma azóta sem épült ki (Boltanski 2008a, 24), másrészt a leíró elemek és a normatív kijelentések egymáshoz kapcsolódása is több mint problematikus (Boltanski 2008a, 28). Az elmúlt években Boltanski elsősorban a Bourdieu-féle kritikai szociológia kibékítésére és termékeny összeházasítására törekszik saját pragmatikus szociológiájával, ennek elméleti kidolgozására a *De la critique* (2009) című művében tesz erőfeszítéseket. Szemléletmódjában egyértelműen tetten érhető egyfajta visszatérés a bourdieu-i szociológiához (Fáber 2010), amely húsz évvel korábban elképzelhetetlen lett volna.

A következőkben Bourdieu és Boltanski szociológiai gondolkodásának legfontosabb elemeit fogjuk összevetni egymással, mégpedig három szempontból. Ezek röviden a következők: 1. a determinizmus, 2. az episztemológiai szakadék, 3. a társadalomkritika lehetősége.

Egyértelmű, hogy a bourdieu-i szociológia a Boltanski (és Thévenot) által vele kapcsolatban megfogalmazott bírálatok ismeretében jobban érthetővé válik, azonban az összevetéstől azt reméljük, hogy az túlmutat a két társadalomtudós tudomány- és világszemlélete közötti ellentétek feltárásán, és a társadalomtudományi gondolkodás bizonyos alapdilemmáira is rávilágít.

A bourdieu-i szociológiát az angolszász világban nemcsak marxistaként, hanem deterministaként is számon szokás tartani. Valójában azonban egyik bélyeg vagy kritika sem tekinthető teljességgel megalapozottnak: Bourdieu viszonylag későn kezdett el Marx iránt érdeklődni, szociológiai szemléletére pedig Durkheim, Weber vagy Lévi-Strauss legalább annyira jelentős hatást gyakorolt, mint Marx. A determinizmus vádja nem teljesen alaptalan, de gyakran túlzó, és több tekintetben félreértéseken alapul. A bírálók alapvetően azt vetik Bourdieu szemére, hogy az általa azonosított társadalmi struktúrák vagy meghatározó tényezők a cselekvőket megfosztják cselekvési szabadságuktól, s így azok egyszerűen a náluk végtelenül hatalmasabb erők játékszereivé válnak. E bírálat gyökerei egészen 1970-re, a Jean-Claude Passeronnal közösen írt *La reproduction* című iskolaszociológiai mű megjelenésének évére vezethető vissza. E könyvet ugyanis sokan – tévesen – egyfajta „fatalista kiáltványként” olvasták, és az iskolának a társadalmi egyenlőtlenségeket konzerváló vagy felerősítő szerepére helyezve a hangsúlyt, figyelmen kívül hagyva, hogy Bourdieu szándéka éppen az volt, hogy a jelenség feltárása révén megteremtse a lehetőséget annak leküzdésére. A reprodukáló társadalmi mechanizmusok ugyanis pontosan azért tudnak oly hatékonyan működni, mert nem, vagy mert félreismerjük őket. A probléma azonosítása a „gyógykezelés” első lépése kell hogy legyen.

A determinizmus vádja a bourdieu-i szociológia egyik kulcsfogalma, a habitus kapcsán is felmerül. Durkheimhez hasonlóan – és Weberrel szemben – Bourdieu is az egzakt statisztikai (és modern adatelemzési) módszerekben kereste az érvényes szociológiai állítások gyökerét. Durkheim a módszertani holizmus jegyében az egyének szintjét (mikroszint) teljességgel kiiktatva vizsgálódásaiból a társadalmi tények magyarázatát egyéb társadalmi tényekben kereste, vagyis makroszintű eseményeket makroszintű adatokkal magyarázott. Alapvetően Bourdieu is ezt teszi, de igyekszik pótolni azt a hiányosságot, amelyet Durkheimnél a mikroszint teljes kiiktatása eredményezett, rámutatva arra a *mechanizmusra*, amely a makroszinten összegződő egyéni gyakorlatok és azok makroszintű magyarázatai között közvetítenek: ez a *habitus*.

Bourdieu-nek a habitus fogalmára egyrészt azért volt szüksége, mert érzékeltetni kívánta, hogy a természettudományokkal, valamint a játékelmélet és a marxi vagy strukturalista determinizmus képviselőinek felfogásával szemben a társadalomtudományokban *erős implikációk* helyett csak *gyenge implikációk* használatosak, a *ha x, akkor y* típusú állítások helyett csak a *ha x, akkor valamilyen valószínűséggel y* típusú állításoknak lehet érvényességük. A habitus fogalmának szükségessége akkor vált számára nyilvánvalóvá, amikor konstataálta, hogy

érdekes módon az egyéni „cselekvések” anélkül képesek egymáshoz hangolódni, hogy azokat bárki összeszervezte volna. Noha az azonos társadalmi osztályba sorolt embereket korántsem tekinthetjük egymással felcserélhetőeknek, mégis, közös származásuk sok tekintetben egymáshoz hasonlóvá teszi őket és „cselekvéseiket” egyaránt. Ez – Bourdieu értelmezésében – az osztályhabitusnak, vagy – durkheimi megfogalmazásban – az egyéni habitus kollektív részének köszönhető.

A habitus tehát az egyén feletti szint és az egyéni gyakorlatok között közvetít, és mivel egyszerre strukturáló és strukturált struktúra (Bourdieu 1980, 88), az egyénre vagy egy adott társadalmi osztályra jellemző beállítódások olyan, egymással összefüggő elemekből álló rendszerét jelenti, amely a különböző közegekben eligazítást nyújt a megfelelő cselekvést illetően. A kritikák gyakran hangsúlyozzák, hogy a habitus tulajdonképpen nem tesz mást, mint az egyént saját származásának, társadalmi közegének foglyává, a makroszintű kényszereket mikroszintűekké változtatja, az egyént pedig megfosztja cselekvési szabadságától és a világhoz való reflexív viszonyulás lehetőségétől. A habitus fogalma valóban nem sok figyelmet szentel a problémamentéstől eltérő szocializációs folyamatoknak, azonban mégsem tekinthető deterministának. A társadalmi kötöttségek természetesen az egyéni választások fontos meghatározói, azonban a habitus bourdieu-i fogalmában – legalábbis koncepcionális szinten – a váratlan cselekvések lehetősége, az újítás képessége is jelen van.

Sőt, adott esetben éppen a habitus kiismerhetetlensége jelenti valódi előnyét. Mivel a különböző társadalmi alrendszereknek tekinthető mezőkön belül – Bourdieu feltételezése szerint – az ágensek egymással versenyben vannak, és mind az adott mezőn belüli dominancia kialakítására törekcszenek, ezért a szereplőknek hasznukra válik, ha cselekvéseik versenytársaikat váratlanul, felkészületlenül érik. Egy tudós, aki meglepő fordulatot hoz a tudományos világban, szinte behozhatatlan előnyhöz juthat pályatársaival szemben. Vagy hogy egy hétköznapi példát vegyünk: a teniszjátékos akkor tud sikeres lenni, ha mozgását és ütéseit ellenfelei nem tudják kiszámítani. A kiváló játékos tehát egyrészt képes ellenfelének „lépéseit” anticipálni, másrészt mindig valamilyen váratlan megoldással előállni.

Való igaz, Bourdieu-nél a habitus ezen újító oldala – főleg az empirikus kutatásokban – általában elsikkad, a fiatal „lázadókról”, „forradalmárokról”, „deviánsokról” nem sokat mond, s emiatt joggal érezhetjük, hogy Bourdieu-nél a cselekvéseket nagymértékben a cselekvők társadalmi háttere határozza meg.

Azt, hogy Boltanski végül – az esetleges személyes konfliktusokon túl – milyen szakmai érvekkel támasztja alá a mesterével való szakítást, egy korábbi írásomban már összefoglalóan bemutattam (Fáber 2010, 60–62). Ezek közül az egyik legfontosabb a determinizmus problémája.

Boltanski nagyrészt egyetért azokkal az angolszász kritikusokkal, akik a bourdieui szociológia túlzott determinizmusát hangsúlyozzák. A determinisztikus szemléletmód Boltanski szempontjából legalább két okból problematikus. Egyrészt az általa képviselt pragmatikus szociológiában központi helyet foglal el a *bizonytalanság*: fontos kérdés számára, hogy a cselekvők hogyan képesek a bizonytalanságot, a vitás és bizonytalan kimenetelű helyzeteket kezelni, a konfliktusokban az erőszakot elkerülni, sőt, azáltal, hogy megmondják, hogy „mi az, ami van”, az intézmények is segítenek a bizonytalanságot eloszlatni, a viták végtelen eszkalálódásának végére pontot tenni és az erőszaknak elejét venni. Jól látszik tehát, hogy Boltanski a hétköznapi cselekvőket „rehabilitálni” igyekszik, amennyiben a vitára, érvelésre és a vita lezárására vonatkozó kompetenciáikat komolyan veszi, cselekvésüket pedig nem társadalmi háttérükkel magyarázza, vagy abból vezeti le. Boltanski elmélete szempontjából itt a problémát az jelenti, hogy amennyiben nincs bizonytalanság – hiszen egy determinisztikus helyzetben a történések kimenetele borítékolható –, akkor nem alakul ki döntési helyzet. Amennyiben pedig a cselekvők valójában sosem kerülnek döntési helyzetbe, cselekvéseméletről sem beszélhetünk.

Boltanski másik problémája, hogy az imént elmondottakból következően Bourdieu a kimenetelek látszólagos sokféleségét pusztán epifenoméneknek tekinti, amelyek háttérében elleplezett társadalmi mechanizmusok végzik el a társadalmi körülmények újratermelését. Márpedig a látszat fennmaradása az uralkodó osztályoknak kedvez, mivel így a lelepleződés komoly kockázata nélkül tudják uralmukat gyakorolni (Boltanski 2008c, 4–5).

Az episztemológiai szakadék

Az episztemológiai szakadék azt jelenti, hogy a tudós és az „egyszerű cselekvő” között az előbbi jelentős távolságot feltételez. Ez a szemlélet vitán felül állónak tekinti, hogy a tudós privilegizált szerepet tölt be a társadalom életében, nagyobb mennyiségű és pontosabb tudással rendelkezik a társadalmi valósággal kapcsolatban, ezért cselekvése hatékonyabb, racionálisabb. Ez a megközelítési mód nem áll távol Bourdieu-től, bár álláspontja nem egészen egységes a kérdésben. Míg korai munkáiban, a tradicionális társadalmak vizsgálatakor úgy vélte, hogy a cselekvők tisztában vannak a társadalmi valósággal, addig későbbi műveiben és a modern társadalmak esetében már hajlamos úgy vélni, hogy a tudós többlettudását az egyszerű cselekvők javára képes fordítani azáltal, hogy azokat az elleplezett mechanizmusokat, amelyek az uralkodó osztályok helyzetét tartósítják, leleplezi, az alávetettek elé tárja.⁹

Bourdieu gyakran hivatkozik arra a bachelard-i szlogenre, hogy „*il n'y a science que du caché*” (Bourdieu 1980, 22), vagyis hogy csak a rejtett dolgok feltárása nevezhető tudománynak, és valóban, ha Bourdieu tudományfelfogásának legfontosabb jellemzőjét kellene a lehető legtömörebben megragadni, akkor leginkább a leleplezésre való szüntelen törekvést emelhetnénk ki. A világ, amelyben az ágensek mozognak, nem ugyanaz, mint amit a tudós láthatóvá kíván tenni. Az ágensek nem ismerik vagy félreismerik a valódi mozgatókat. Bourdieu egy másik retorikai fordulata, hogy „*tout se passe comme si...*”, vagyis: „minden úgy történik, mintha...”. Olyan, mintha az emberek tudatosan és racionálisan törekednének valamilyen cél felé, de végső soron sem tudatosságról, sem racionalitásról nem beszélhetünk. A cselekvők bele vannak feledkezve gyakorlataik – és nem cselekvéseik! – magától értetődőségébe, nincsen rálátásuk arra a társadalmi viszonyrendszerre, amelyben egy adott helyet elfoglalnak, és ami beállítódásaikat is nagymértékben meghatározza. Erre ugyanis Bourdieu szerint csak a szociológus képes, ő az, aki saját partikuláris nézőpontján felülemelkedve az egész társadalmi viszonyrendszert, a mező- vagy osztálystruktúrát fel tudja rajzolni.

A Boltanski-féle szociológia ezzel szemben alapvetően a cselekvők – igen, itt már cselekvőkről van szó – diszkurzív és egyéb kompetenciáira épít. Nem véletlen, hogy az úgynevezett „igazoláselmélet”, amellyel 1991-ben a *De la justification* című programalkotó könyvükben Thévenot-val előálltak, alapvetően két forrásra, egyrészt politikaelméleti művekre, másrészt pedig a cselekvők hétköznapi szituációkban történő megfigyelésére támaszkodik. Boltanski és kollégái terepkutatások során azt vizsgálták, hogy a cselekvők milyen típusú érvekhez, igazolásokhoz folyamodnak akkor, amikor mellett kell érvelniük, hogy ki miért kerüljön felülre a hierarchiában.

Az sem véletlen, hogy Boltanski, alapvetően jóváhagyva Bourdieu-nak a praxisokkal, a gyakorlatokkal kapcsolatos meglátásait, azokat egy újabb szinttel, a metapragmatikus szinttel egészíti ki (Boltanski 2008b). Nem vitatja, hogy a cselekvők hétköznapi tevékenységei általában reflektálatlanok, és azokat a magától értetődőség jellemzi, de szándékai szerint ugyancsak nem fosztja meg a cselekvőket a saját cselekvéseikre való reflektálás képességétől.

A pragmatikus szinten a cselekvőket a különböző közös tevékenységek végzésében nagyfokú tolerancia jellemzi, vagyis mindaddig, amíg a közös tevékenység végzésében komoly probléma nem merül fel, szemt hunynak az eltérő megoldások felett. Boltanski erre a következő példát hozza: „Vegyünk például egy szituációt, amely mindannyiunk számára ismerős: a hallgatók által beadott pályázatok értékelésére összehívott oktatói értekezletet. Mindenki részt vesz, de azzal a ki nem mondott szándékkal, hogy minél inkább kímélje magát. Ne fáradjunk el túlságosan; ne kerüdjünk túlzottan konfliktushelyzetbe a kollégákkal;

fejezzük be hat óra előtt, mert el kell menni a gyerekért az iskolába stb. Már tíz hallgató pályázatát megbeszéltük, de húsz még hátravan. Nincs kávészünet, haladni kell, be kell fejezni a munkát stb. Azonban egyszer csak az egyik kolléga szólásra emelkedik, és – komolyra fordítva a szót – azt a kérdést teszi fel, hogy vajon minden pályázat esetében ugyanazokat a szabályokat és eljárásokat alkalmazzuk-e. Ekkor fölfüggesztjük a pályázatok tanulmányozását, és mindannyian erre az új kérdésre összpontosítunk. Elgondolkozunk... De mik is valójában a követendő eljárások? Vannak-e egyáltalán ilyen eljárások? És tulajdonképpen mit csinálunk most itt? Miféle közösséget alkotunk? Megérdemljük-e egyáltalán a bírálóbizottság nevet, vagy csak fáradt, hanyag tanárok gyülekezete vagyunk, akik örülnek mindennek, ami eltereli figyelmüket arról a feladatról, amelyet éppen végeznek, vagyis inkább »összecsapjuk« a munkánkat (ezt mondaná a minket kívülről szemlélő kritikusunk), mindeközben pedig a lehető legönkényesebb módon járunk el azon megmérettetés kapcsán, amelynek kimenetele a hallgatók számára létfontosságú.” (Boltanski 2008b, 66)

Boltanski gyakran hangsúlyozza, hogy a társadalomtudós és az egyszerű cselekvők közötti interakció sosem egyirányú, sőt olykor a tudós az, aki újat tanul. Amikor a korábban már említett könyvéhez, a *Les cadres*-hoz végzett terepmunkát, megdöbbenve tapasztalta, hogy azok a vállalatvezetők, akikkel interjút készített, gyakran jobban ismerték a vállalatirányítással kapcsolatos szakirodalmat, mint ő maga. A tudósok munkája ugyanis – természetesen nem minden időszakban egyformán, de – bizonyos terminusok (osztály, habitus, uralom, szocializáció stb.) vagy magyarázatok („te azért teszed ezt és ezt, mert a társadalmi közeged erre és erre szocializált” stb.) formájában „átszivárog” a társadalmi világba. Természetesen Boltanski nem vitatja, hogy a kutató rendszerezettebb módon és professzionálisabb eszközökkel közelít a társadalmi kérdésekhez, de a bourdieu-i szociológia által feltételezett már-már áthidalhatatlan szakadék létét bizonyos ritka helyzeteket leszámítva – ezt mindjárt látni fogjuk – kétségbe vonja.

A társadalomkritika lehetőségei

Amint azt már megállapítottuk, a bourdieu-i szociológia legalapvetőbb törekvése azon társadalmi mechanizmusok feltárása, amelyeknek elleplezése az uralkodó osztályok érdekét szolgálja. Ez az oka annak, hogy Bourdieu sosem tesz különbséget kritikai és nem kritikai szociológia között, ugyanis a „helyesen” (értsd.: az általa) művelt szociológia a kritikai potenciált mindig magában hordozza, vagyis tág – de csak tág – értelemben politikai szándékú, amennyiben a társadalomról megszerzett egzakt tudás és annak kimondása révén a fennálló hatalmi viszonyokban idéz elő változást.

A bourdieu-i szociológia az ágenseknek nem csak saját gyakorlataik megítélésében, de a társadalomkritika megfogalmazásában sem ad szabad kezet, mivel azok a valódi társadalmi viszonyokkal nincsenek – mert nem is lehetnek – tisztában. Nem kis részben ez az oka annak, hogy Bourdieu az 1990-es évek elejétől-közepétől kezdve fokozott közéleti tevékenységbe kezd, és a nyilvánosság fórumain is felveszi a harcot a jóléti állam leépítése és a neoliberális politika térnyerésével szemben.

A neoliberális kapitalizmussal szemben általa megfogalmazott bírálatok egy része bevett baloldali szlogenekre épít¹⁰ (talán ez most kevésbé érdekes), a másik része azonban korábbi tudományos munkásságából bontakozik ki: szemében a neoliberális kapitalizmus egyik legfőbb „bűne”, hogy az autonóm módon működő társadalmi szférák (mezők) kemény társadalmi küzdelmek árán kivívott autonómiáját figyelmen kívül hagyja, és ezáltal veszélybe sodorja. A bourdieu-i mezőelmélet alapja, hogy minden mező sajátos törvényszerűségeknek engedelmessékedik: az irodalmi vagy tudományos mezőben mások a tétek, a dominancia kialakítására a szereplők más és más érveket és erőforrásokat mozgósítanak stb. Fontos azonban, hogy egy adott mezőben a hierarchia kialakítása csak a mező szereplőire hárulhat, hiszen kizárólag ők kompetensek annak megítélésében, hogy az adott területen ki nyújt jobb teljesítményt. Márpedig a neoliberális kapitalizmus sajátja, hogy a gazdasági mező „rácsúszik” a korábban autonóm módon működő mezőre, és annak értékelési szempontjait a maga képeére formálja: kialakul egyfajta médiaértelmisség, médiatudósi réteg, amelynek képviselői az újságírók révén állandó reflektorfénybe kerülnek, könyveik nagy számban fogynak, tudományos munkásságuk azonban általában nem kiemelkedő. De a példa bármely olyan mezőre kiterjeszthető, amelynek sajátos értékelési logikáját fokozatosan felülírja a jövedelmezőség és az eladhatóság, ugyanis ez a szemléletmód a gazdasági mező sajátja.

Az 1993-ban Bourdieu szerkesztésében megjelent – és aktív közreműködésével elkészült – interjúkötet, a *La misère du monde* éppen a neoliberális kapitalizmus kárvallottjainak hangját kívánja hallhatóvá tenni, nem kis részben azzal a céllal, hogy az érintettek lássák, a legkülönbözőbb kilátástalan élethelyzetek háttérében társadalmi okok rejlenek. Vagyis az érintettek interjúk formájában itt elsősorban a „nyersanyagot” szolgáltatják a szociológus számára, aki azokat kontextusba helyezi, a szenvedők szemét felnyitja, és a cselekvés lehetőségére felhívja figyelmüket.

Boltanski esete ennél bonyolultabb és korántsem tanulságok nélküli. Az 1980-as évek közepéig egyértelműen a Bourdieu-féle leleplező szociológiát képviseli, azonban a szakítással társadalomkritikai hevélete is alábbhagy. A pragmatikus szociológia, másképpen a kritika szociológiája – amely a kritikai szociológiával már a névválasztásban

is hangsúlyosan szembehelyezkedik – egyik központi kérdése éppen a kritika, azonban annak egyértelműen az egyszerű cselekvők által művelt formája. Boltanski úgy látja, hogy a mindennapi konfliktusokat a cselekvők jól kezelik, és az erőszak kialakulásának is hatékonyan elejét veszik, előbb-utóbb pedig képesek a vitát lezárni, vagy ha ez mégsem sikerül, akkor intézmények (közlekedési szabályok, bíróság stb.) közbenjárását igénybe venni. Mindebből logikusan következik, hogy Boltanski a társadalomkritika lehetőségét is az egyszerű cselekvők tevékenységében fedezi fel. Az idők során – nagyjából az 1990-es évek végére – azonban be kell látnia, hogy az egyszerű cselekvők az olyan náluk végtelenül hatalmasabb rendszerekkel szemben, amilyen a mai kapitalizmus, eszközteleneknek bizonyulnak.

Boltanski a kilencvenes évek végétől kezdve fokozatosan visszanyarodik a bourdieu-i kritikai szociológia felé, és felismeri, hogy saját pragmatikus szociológiája a társadalomkritika lehetősége szempontjából sok ponton hiányosságokat mutat – ezekre egy korábbi írásomban a következő felsorolásnál valamivel részletesebben is kitértem (Fáber 2010, 68–70).

Egyrészt a cselekvők általában realisták: még ha a gyakorlatok szintje fölé emelkedve át is lépnek a metapragmatikus szintre, többnyire olyan jelenségeket illetnek kritikával, amelyek a mindennapi életüket közvetlenül befolyásolják. Boltanski példájával élve: a kávéházi felszolgáló nem azért háborog, mert nem lett egyetemi tanár, hanem azért, mert kollégája nála három nappal több szabadságot kapott (Boltanski 2008a, 25; 2009, 58).

Másodsorban, a cselekvők realizmusa gyakorlatilag lehetetlenné teszi, hogy társadalomkritikát alapozzunk rá, mivel – végső soron – a fennálló rendet tartósítja (ez rokon a Bourdieu által a mikroszociológia művelőivel szemben megfogalmazott bírálattal, amely szerint amennyiben az csak a cselekvők beszámolóiból tájékozódik, akkor végső soron a fennálló uralmi rendszert legitimálja, hiszen a cselekvőknek nincs rálátásuk a hatalmi struktúrákra).

Harmadrészt, az előző két pontból kiindulva, a szociológia fontos feladata, hogy egyfajta külsődleges nézőpontból vegye szemügyre a társadalmat, ezért nem tekinthet el utópikus elképzelések megfogalmazásától – természetesen az utópikus elgondolás itt csak módszertani elvet jelent, nem feltételezi annak megvalósítását.

Negyedrész, a fennálló rendet intézmények védik és tartósítják, következésképpen minden radikális változásnak az intézmények átalakulása is előfeltétele. Jóllehet az intézmények kétségkívül pozitív funkciót töltenek be a vitás helyzetek rendezésében, ezzel párhuzamosan és ettől elválaszthatatlanul az uralomgyakorlás eszközeiként is megjelennek.

Végül pedig, amennyiben a társadalomkritika tárgya a kapitalizmus, akkor annak rendkívüli adaptációs képességével feltétlenül számolni

kell. Boltanski a *Le nouvel esprit du capitalisme*-ban kimutatta, hogy a kapitalista világrend képes a bírálatokat oly módon leszerelni, hogy a követelések egy részét magába építi.

Záró megjegyzések

A két neves szociológus gondolkodásának összevetéséből jól látszik, hogy a szociológia – és tágabb értelemben a társadalomtudományok – pályafutását olyan dilemmák kísértik, amelyekre nem könnyű megoldást találni. Minden társadalomtudományos kutatás alapvető érdeke, hogy az imént felvetett alapvető kérdésekben minél világosabban állást foglaljon, és ezáltal a későbbi bírálatoknak elejét vegye. Minden ilyen kutatásnak van valamiféle emberképe, „antropológiája”, a kérdés csupán az, hogy ezt manifeszt módon láthatóvá teszi-e.

Iménti rövid írásunkból és a két szociológus konfliktusoktól sem mentes kapcsolatából kitűnik, hogy noha a társadalmi viszonyok erős sodrása nagymértékben becsatornázza a cselekvési lehetőségeket, életünket pedig gyakran a megszokás, a hétköznapi rutin vagy saját és osztályhabitusunk irányítja, indokolatlan lenne az egyént a reflexív és racionális gondolkodás lehetőségétől megfosztani. Mindazonáltal alapvető fontosságú lenne megvizsgálni, hogy melyek azok a társadalmi körülmények (oktatás, származás, sajátos történelmi helyzet stb.), amelyek ezeket a törekvéseket erősítik, és melyek azok, amelyek gyengítik.

Az is világosan látszik, hogy noha a társadalomtudósok „életvitelszerűen” a társadalmi jelenségek vizsgálatával foglalkoznak, az egyszerű cselekvők kompetenciáira is lehet alapozni, még ha ütőképes társadalomkritikát nem is érdemes rájuk építeni. Fontos azonban látni, hogy az egyszerű cselekvők sokkal jobban tolerálják az ellentmondásokat, mint a társadalmi viszonyok és szereplők szüntelen kérdőre vonását, a szcientista tudományfelfogás olykor minden személyes rigolyát, beidegződést magával sodró lendületét.

Végül pedig fontos látni, hogy a társadalomkritikai törekvések kidolgozásában mind a cselekvőknek, mind pedig a tudósoknak megvan a maguk szerepe: egyik sem tud meglenni a másik nélkül. Gyökeres társadalmi változások csak akkor érhetők el, ha ez a két csoport megtalálja egymással a kommunikáció és az együttműködés megfelelő módozatait.

- 1 Bourdieu beszéde (Bourdieu 2012), illetve Loïc Wacquant-nak a beszédet kontextusba helyező írása (Wacquant 2012) a *Replika* 2012/2. számában jelent meg.
- 2 Philippe Corcuff személyes közlése.
- 3 A társadalmi valóságot Bourdieu – az osztályok meghatározó szerepét sem figyelmen kívül hagyva – mezőkre osztotta, amelyek önálló tétetekkel és szereplőkkel bír, ideális esetben pedig autonóm módon, külső – elsősorban gazdasági vagy politikai befolyástól mentes – társadalmi alrendszerek, amelyekben az adott területen kompetensnek tekinthető szereplők értékelik egymást (hogy ki a jó művész vagy tudós, azt a művészi vagy a tudományos mező szereplői, a művészek és tudósok határozzák meg, ez pedig nem feltétlenül vág egybe az adott szereplő ismertségével vagy könyveinek számszerű sikerével).
- 4 Vannak természetesen olyan kérdések, amelyeknek sajnos nem szentelt kellő fontosságot. Hogy csak egy példát említsek: elismerte az ágenseknek a racionális mérlegelésre való képességét, mégsem foglalkoztatta az a kérdés, hogy vajon a strukturális kényszerektől e kényszerek meglétére ráébredők hogyan tudják magukat legalább részben függetleníteni, vagyis, hogy milyen körülmények között válhatnak valódi cselekvőkké.
- 5 Amikor francia értelmiségiek megtudják, hogy Bourdieu-vel foglalkozom, általában rögtön azt tudakolják tőlem: „Et tu es pour ou contre?“, vagyis hogy „mellette vagy ellene vagyok-e“, elismerőleg vagy elutasítóan közelítek-e a mester munkásságához.
- 6 A *Replika* 2012/2. számában Szépe András és Takács Erzsébet szerkesztett egy blokkot a francia individuumszociológiákkal kapcsolatban. Az irányzat egyik képviselője, Danilo Martuccelli leszögezi, hogy az individuumszociológiák esetében egyelőre csak közös érdeklődésről van szó, nem iskolateremtésről (Martuccelli 2012, 24).
- 7 Jóllehet mind a társas interakcióra fókuszált, a goffmani mikroszociológia, a schützi fenomenológia, a garfinkeli etnometodológia, a meadi szimbolikus interakcionizmus vagy a Berger–Luckmann-féle társadalmi konstruktivizmus a módszertani individualizmus talaján állt, vagyis a magyarázatokat végső soron az egyéni viselkedésben vagy cselekvésben kereste.
- 8 Boltanski elmondása szerint a kutatócsoport Bourdieu támogatása nélkül nem jöhetett volna létre, ami arra enged következtetni, hogy a szakítás nem volt viharos (Boltanski 2008a, 13). Ennek ellentmondani látszik, hogy a kiválást követően a Bourdieu-kör szisztematikusan figyelmen kívül hagyta Boltanski újabb munkáit, hivatkozásokat csak a szakítás előtti időszakban született munkáira találunk. Boltanski ugyancsak nincs jó véleménnyel Bourdieu 1990 utáni politikai szerepvállalásáról, amelyet ezért nem is igen követett figyelemmel (személyes közlés).
- 9 Erre a kettősségre Boltanski is felhívja a figyelmet: „[Bourdieu] sosem tudta összebékíteni a szociológus-vezér koncepcióját azzal, ahogyan nekem a pireneusokbeli szülőfalujáról mesélt. Ilyenkor azt mondta, »az emberek mindent tudnak«. Tudják, hogy mi történik velük, és azt is tudják, hogy miért” (Boltanski 2008a, 15). „Bourdieu szerint [...] a tradicionális társadalmakban a világ gyakorlati megtapasztalása egyesítő erővel bírt. Ugyanakkor a modern

osztálytársadalmakban az uralmat gyakorlók eltávolodnak a gyakorlatoktól, vagyis nincs valós tapasztalatuk a világról" (Boltanski 2008a, 16).

- ¹⁰ A népszerű szerepben fellépő „balos” Bourdieu által használt szlogenekből az olvasó itt találhat jó néhányat: Bourdieu 2008.

Hivatkozott irodalom

- Boltanski, Luc 1982: *Les cadres. La formation d'un groupe social*. Párizs, Editions de Minuit.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot 1991: *De la justification*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc – Eve Chiapello 1999: *Le nouvel esprit du capitalisme*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc 2008a: A szociológiai konstrukció középpontjába a bizonytalanságot kell helyezni. Berkovits Balázs és Fáber Ágoston interjúja Luc Boltanskival. *Replika*, 62: 11–37.
- Boltanski, Luc 2008b: Mi az, ami van? A gyakorlat, a megerősítés és a kritika mint a bizonytalanság társadalmi kezelésének modalitásai. *Replika*, 62: 57–82.
- Boltanski, Luc 2008c: *La domination revisitée. De la sociologie française critique des années 1970 à la sociologie pragmatique contemporaine* [kézirat].
- Boltanski, Luc 2009: *De la critique. Précis de sociologie de l'émancipation*. Párizs, Gallimard.
- Boltanski, Luc – Laurent Thévenot 2008: A kritikai képesség szociológiája. *Replika*, 62: 39–55.
- Bourdieu, Pierre 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Párizs, Minuit.
- Bourdieu, Pierre 1980: *Le sens pratique*. Párizs, Minuit.
- Bourdieu, Pierre 1993: *La misère du monde*. Párizs, Seuil.
- Bourdieu, Pierre 2008: Egy civilizáció lerombolása ellen. *Egyenlítő*, január: 12–13.
- Bourdieu, Pierre 2012: A szociológia dicsérete. *Replika*, 79: 105–112.
- Bourdieu, Pierre – Jean-Claude Passeron 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Párizs, Minuit.
- Fáber Ágoston 2008: Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálatá. *Replika*, 62: 109–125.
- Fáber Ágoston 2010: A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig? *Szociológiai Szemle*, (1): 57–72.
- Martuccelli, Danilo 2012: Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról. Interjú Danilo Martuccellivel. (Az interjút Szépe András készítette.) *Replika*, 79: 23–44.
- Wacquant, Loïc 2012: Bourdieu 1993. A tudományos szentesítés példaértékű esete. *Replika*, 79: 113–125.